

Майя Артѡмова. Національні аспекти філософії сучасної освіти України в контексті утвердження доктрини регіональної української цивілізації. / Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина: збірник наукових праць. Карпатський університет імені Августина Волошина. – Ужгород: ТОВ «Поліграфцентр «ЛІРА», 2021. – Випуск 3. – С.7 – 23.

УДК 141.7:001; 111.61«71»

КОНЦЕПТУАЛЬНІ СКЛАДОВІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА Й ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВІДНОСИН

Майя АРТЬОМОВА

Conceptual components of the civilizational paradigm of human development and status determination of Ukraine in the system of inter-civilization interaction.

The following definitions were analyzed in the article: "civilization", "civilizational paradigm", "science of civilization" in the context of the historical dynamics of world civilizations. The article covers historical-philosophical, social-legal foundation of the civilizational paradigm of human development. The components of Ukrainian identity have been explained - the keys to maintaining both the Orthodox civilization space of macro-Christian world and the formation on its basis the Ukrainian regional civilization in their interaction with the aim to achieve a dialogue with existing civilizations of the XXI-st century.

Key words: "civilization", "civilization paradigm", "science of civilization", globalization, challenges of civilization, global supercivilization, unified system-civilizational security.

Концептуальні складові цивілізаційної парадигми розвитку людства й визначення статусу України в системі міжцивілізаційних відносин.

Проаналізовані поняття «цивілізація», «цивілізаційна парадигма», «цивіліографія» у контексті історичної динаміки світових цивілізацій. Розглянуті історико-філософські, соціально-правові основи цивілізаційної парадигми розвитку людства. З'ясовано складові української ідентичності – продукту збереження як православного цивілізаційного простору Макрохристиянського світу, так і формування на цій основі української регіональної цивілізації у взаємодії її та з метою досягнення діалогу з нині існуючими цивілізаціями ХХІ століття.

Ключові слова: цивілізація; цивілізаційна парадигма; цивіліографія; глобалізація; глобальна суперцивілізація; єдина системно-цивілізаційна безпека; виклики цивілізації.

Постановка проблеми дослідження у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. В умовах сьогодення філософська, історико-культурна, суспільно-політична та соціально-економічна думки планети при вивченні глобальних проблем сучасності у світоустрої повернулись до цивілізаційного підходу, що має більш ніж 300-річний науковий набуток, будучи термінологічно започаткований у ХVІІ і розвинутий у ХІХ –

початку ХХІ століттях ученими різних країн світу і вийшовши на нову науку – цивіліографію.

Відтак, виокремлюються у цьому плані *соціокультурні макроспільноти – цивілізації*, які формують і визначають головні неповторні риси тих чи інших людських суспільств. А це вимагає *відповіді на декілька питань*, зокрема:

- з'ясування ролі *цивілізаційної парадигми* в контексті історико-філософського, міжнародно-політичного дискурсів, соціально-економічних, правових, релігійних факторів, зваживши, що розгляд історичного процесу нині здійснюється паралельно й через призму формаційного, культурологічного, біблійного, синергетичного підходів, світ-системного аналізу, визначеної стратегії і тактики цивілізаційного розвитку не лише глобальних, але й регіональних цивілізацій;

- визначення структури цивілізаційного простору ХХІ століття та місця України в системі міжцивілізаційних відносин, під якими автором розуміється арена постійної і стійкої взаємодії цивілізацій у визначених територіальних межах і в певні проміжки історичного часу;

- з'ясування в певній мірі української ідентичності як продукту збереження православного цивілізаційного простору й формування на цій основі української регіональної цивілізації у взаємодії її та з метою досягнення діалогу з нині існуючими цивілізаціями ХХІ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Перш за все відзначимо, що *концепція цивілізації* є домінуючою філософською, історико-соціологічною категорією, яку саме сьогодні за значенням можна порівняти з домінуючою раніше концепцією нації. Важливо при цьому *дослідження цивілізації поділити на дві сфери між представниками гуманітарних та соціальних наук* [1, с. 139].

Якщо перші звертаються до дослідження минулого тієї чи іншої цивілізації, тобто традиційно до її «класичного періоду», то другі – звертаються до сучасної історії. Однак автор статті при викладі матеріалу намагатиметься поєднувати гуманітарний та соціологічний підходи, що є методологічною основою наукової статті, спираючись на першодослідників цивілізаційної парадигми – Н.Буланже, Ж.Гобіно, П.Гольбаха, де Мірабо, Л.Февра, засновників перш за усе соціології – Е.Дюркгейма, М.Вебера, М.Мосса, частково вчення К.Маркса, Ф.Енгельса, філософію Т.Гоббса, ідеї Р.Дж. Коллінгвуда, А.Фергюссона, Л.Моргана, К.Ясперса, сходознавців Е.Бюрнуфа, К.Лассена, теоретичні висновки М.Данілевського, Ю.Ємельянова, Н.Кондрат'єва, К.Леонтьєва, Б.Кузика, А.Панарина, Г.Прокоф'євої, Л.Семенікової, І.Широкової, погляди інших цивіліологів – Н.Трубецького, К.Леонтьєва, М.Бердяєва, Г.Фроловського, Г.Вернадського, П.Савицького, Л.Гумільова стосовно євразійства на противагу слов'яно-православної цивілізації, основні ідеї О.Шпенглера, А.Дж.Тойнбі, П.Сорокіна, Е.Тоффлера, Ф.Фукуями, Ю.Яковця, проблемні дослідження цивілізацій С.Хантінгтоном (Гантінгтоном), теоретико-світосистемний підхід І. Валлерстайна та ін., концепції цивілітарного права і т.п.

При дослідженні проблеми автор статті опирається також на українську цивіліологію, яка на його думку формувалася поетапно і сьогодні представлена декількома групами науковців, а саме:

- *I-а група*, – це дослідження М.Драгоманова, М.Грушевського, М.Міхновського, Д.Донцова, С.Рудницького, Ю.Липи та інш., де особливо значущими є проблеми націоутворюючого, державотворчо виокремленими в

питаннях українського національного відродження, культурно-духовного, політико-соціального вибору, трансформації в цивілізаційний простір у період найдзвичайно складного історичного часу на перетині ХІХ – початку ХХ століть;

- **II-а група**, – це дослідження М.Александрі, М.Артёмової, І.Бойченка, , З.Гончарук, С.Дацюка, Л.Залізняка, В.Крижанівського, С.Кримського, О.Коппель, В.Кузьменко, М.Мальського, М.Мироненка, М.Михальченка, С.Наумкіної, Ю.Павленка, О.Пархомчук, Ю.Пахомова, Н.Скотної, В.Шахова та інш., у яких автор публікації аспектно, або ж фрагментарно знаходить раціонально значимий виклад цими дослідниками особливих історико-філософських підходів та механізмів, що визначають розвиток як окремих цивілізацій і людства загалом у контексті всеохоплюючого загальноцивілізаційного процесу, так ролі і місця України в системі міжцивілізаційних відносин;

- **III-а група**, – це дослідження В.Андрущенка, М.Горєєлова, В.Гриневич, В.Кременя, С.Кримського, М.Михальченка, Ю.Павленка, О.Рафальського, З.Самчук, В.Чабанова, Ю.Шайгородського, Ю.Шаповала, Я.Яцківа та інш., де автори розглядають поетапний розвиток української регіональної цивілізації, проблеми змін цивілізаційної парадигми розвитку України, стан і перспективи євроатлантичної інтеграції як зміни її цивілізаційного курсу.

Авторська методологія українських дослідників дає підстави стверджувати про сформованість базових принципів, критеріїв, підходів у теорії цивілізацій стосовно української ідентичності – продукту створення, збереження як православного цивілізаційного простору Макрохристиянського світу, так і формування на цій основі української регіональної цивілізації, розвитку цивілізаційного простору.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття (актуальність дослідження). Автор статті намагається із загальних історико-філософських, міжнародно-політичних дискурсів, соціально-правових проблем розглядати цивілізаційну структуру сучасного світу в контексті персоніфікації, визначення ролі і місця України в системі міжцивілізаційних відносин та ведення діалогу з нині існуючими цивілізаціями із врахуванням її національно-етнічної, культурно-ментально-континентальної приналежності, ціннісної значимості і формування на цій основі поетапного становлення і розвитку української регіональної цивілізації, що є новизною розробки узагальнених підходів у даній публікації.

Формулювання мети та постановка завдань.

Мета статті в умовах глобалізаційних і трансформаційних, геополітичних процесів в третьому тисячолітті визначається зростаючим інтересом до цивілізаційної проблематики, становлення на цій основі нової науки – цивіліографії, що виражається посиленням уваги до формування нового (четвертого) покоління локальних, взагалі регіональних цивілізацій, збільшення їх диференціації, утвердження цивілізаційної дискретності світу, де достойне місце знаходить **українська цивілізація**.

Реалізація визначеної мети дослідження націлена на **вирішення таких завдань:**

- Розглядати історичний розвиток людства як цілісний процес, де все більшого наукового і практичного значення набуває методологія багатовимірного моделювання міжцивілізаційних взаємодій та діалогу між цивілізаціями;

- Здійснити збір матеріалів та проаналізувати теоретико-методологічну основу досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених з цивіліографії, ключовими проблемами якої є: формування і основні риси цивілізаційної структури сучасного

світу, взаємодія локальних, регіональних цивілізацій, формування планетарної макроцивілізації (глобальної суперцивілізації), феномен міжцивілізаційності та ін.;

- Відслідити із врахуванням глобалізаційних процесів, які все більше стають фактором цивілізаційного розвитку, переходу людства до нового типу суспільства (постіндустріального, інформаційного, технотронного), світових геополітичних процесів у третьому тисячолітті, якісну та кількісну трансформацію цивілізаційної структури сучасного світу, що виражається у формуванні нового (четвертого) покоління локальних, регіональних цивілізацій, збільшенні їх диференціації, утвердженні цивілізаційної дискретності світу, де вагоме місце відводиться **українській цивілізації**.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розглядаючи ці питання в порядку їх послідовності через призму термінологічних та методологічних коментарів, відзначимо, що **етимологія терміну «цивілізація»** пов'язана з такими поняттями, як «civiles» (громадянський), «civis» (громадянин), «civitas» (громадянське суспільство) і сягає корінням у латину, маючи два значення у класичній латині: те, що стосується приватного життя людини та його громадянських функцій; те, що є соціальним, корисним для громадян [2, с.15]. Слід також зазначити, що традиційно **термін «цивілізований»**, відповідно до етимології латинського слова «civiles», означає вихованого, гідного громадянина з високим рівнем освітнього та культурного розвитку [3]. На противагу зазначеним поняттям, що увійшли в культурний обіг стародавнього Риму ще у II ст. до н.е., термін «цивілізація» – продукт зовсім іншої культури [4].

При цьому, поняття *цивілізація* (від латинського – цивільний, громадянський) визначає також рівень і ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури, яка прийшла на зміну варварству чи ранній древності, коли, за Арістотелем, світ поділявся на «вільного» і «раба по природі» [5, с. 156]. З іншого боку, *цивілізація* – це людська спільнота, яка протягом певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

Активно термін «цивілізація» з'являється у XVII ст., як дієслівна форма «цивілізувати» у *«Загальному словнику»* А.Фурет'єра (1690 р.) [6, с. 21–25]. Існує й інше підтвердження, що поняття «цивілізація» вперше було використано у французькій літературі маркізом де Мірабо у 1757 р. (праця *«Друг законів»*), а в англійській – у 1767 р. [7, с. 6 – 7; 8, с. 3– 7]. Це свідчить про сам дух світосприйняття епохи, що вимагала нової дефініції.

Пріоритет у цій справі належить французьким просвітителям, які цивілізованим називали суспільство, засноване на засадах розуму і справедливості. Тільки у 1798 р. цей термін був включений у французький *«Словник Академії»* [9, с. 208]. У Німеччині термін «цивілізація», як пише Поль Гольбах (1723 – 1789 рр.), сприймався як процес, де «нація цивілізується під впливом досвіду», а культура виступає в якості компоненту цивілізації.

Звертаючись до праці *«Цивілізація: еволюція слова та групи ідей»* французького історика Л.Февра, який у результаті тривалих і цілеспрямованих 392 мовних пошуків терміну «цивілізація» і будучи одним із засновників школи *«Анналів»*, ми знаходимо твердження, що даний термін уперше вжито французьким інженером мостів і доріг Н.А. Буланже у його монографії *«Старовина, що виявлена у своїх звичаях»*. Цю

дефініцію Л.Февр тут використав наступним чином: «Коли дикий народ стає цивілізованим, у жодному разі не слід вважати акт цивілізації закінченням після того, як народу дано чіткі та незаперечні закони: потрібно, щоб він ставився до даного йому законодавства як до триваючої цивілізації» [10, с. 239 – 281].

Для позначення певної ступені у розвитку людського суспільства термін «цивілізація» одним з перших використав шотландський філософ А.Фергюсон, автор твору *«Нарис історії громадянського суспільства»* (1767 р.), який виділяє три стадії господарського розвитку людства: *дикунство* (головні заняття – мисливство та рибальство), *варварство* (головне заняття – скотарство), *цивілізація* (головне заняття – орне землеробство).

І лише у 1877 р. у праці *«Стародавнє суспільство або дослідження шляхів людського прогресу від дикунства через варварство до цивілізації»* американський вчений Л.Морган позначає терміном «цивілізація» вищу після дикунства та варварства історичну епоху, яка характеризується упорядкованістю суспільного ладу, виникненням класів, держави, приватної власності. Такої точки зору дотримується й Ф.Енгельс у праці *«Походження родини, приватної власності та держави»*.

Французькі соціологи Е.Дюркгейм, М.Мосс відносили до цивілізацій значні ідеологічні, художні, культурні та політичні цінності й рухи, стверджуючи, що цивілізації виходять за просторові та часові межі тієї чи іншої історичної спільноти. Вони є елементами у житті суспільства, що можуть передаватися, зокрема, як форми державного правління Греції та Риму чи надбання епохи Відродження.

У Росії термін «цивілізація» отримав поширення у 60-х роках XIX ст. [11, с. 208], який у теоретичному доробку М.Данілевського *«Росія і Європа»*, викристалізовано перш за усе через призму саме зовнішньої політики Росії у контексті розвитку «слов'янського культурно-історичного типу», що з часом утверджується як принцип – зона впливу однієї цивілізації – і здобуває назву «великого простору» [12].

Подальший розвиток цього наукового твердження М.Данілевського ми знаходимо у працях *«Захід, Схід та слов'янство»*, *«Національна політика як засіб всесвітньої революції»* російського дослідника К.Леонтьєва (1831–1891 рр.), де утверджується, що російська державність заснована на концепції візантизму, головними ідентифікуючими ознаками якої є візантійське православ'я, візантійське самодержавство, візантійські звичаї [13, с. 143].

Саме ці твердження вплинуть у подальшому на цивілізаційне визначення й самовизначення регіонального цивілізаційного розвитку перш за усе України, про що буде йти мова у послідовних матеріалах статті.

Важливу наукову цінність мають дослідження німецького філософа О.Шпенглера (1880 – 1936 рр.). У своїй основній праці *«Присмерк Європи»* (1918 р.) дослідник відзначає, що саме поняття цивілізації тісно пов'язане з **поняттям культури**. Він стверджує, що «цивілізація є неминучою участю культури, ...логічним наслідком, завершенням і результатом культури» [14, с.43].

Англійський мислитель, історик А.Тойнбі (1889 – 1975 рр.), автор 12-томної праці *«Дослідження історії»*, виданої у нашій країні з дуже великим запізненням, стверджує, що динаміка цивілізації (від зародження до розпаду) визначається **законом «Виклик – Відгук»**, за яким прогрес чи регрес цивілізації пов'язаний з адекватністю «Відповіді» регіонального соціуму на виокремлених ним *п'яти основних «Викликів» історичної ситуації* [15 с. 556 – 557], поділяючи історію людства на ряд локальних цивілізацій. Поява, становлення і занепад цивілізацій характеризувався такими

факторами, як зовнішній Божественний поштовх і енергія, виклик і відповідь та ухід і повернення. Саме народження цивілізації відбувається спонтанно за наявності двох необхідних умов: стимулююча роль оточуючого середовища – «Виклик»; наявність у соціуму творчої меншості, здатної дати «Відгук» на «Виклик».

Життєздатність цивілізацій, за А.Тойнбі, визначається критеріями, як от: послідовне оволодіння життєвим середовищем, усіх видів людської діяльності; перенесення подразників, як причин генезису цивілізацій, із зовнішнього середовища на внутрішнє. Особливу увагу вчений А.Тойнбі звертає на принципи «закону золоті середини», що визначається на основі компенсацій [16, с. 10].

Етимологія терміну цивілізація та його використання як основної типологічної одиниці історії знайшла своє відображення у працях німецького соціолога, філософа та історика М.Вебера (1864–1920 рр.) [17], французького історика Ф.Броделя (1902 – 1985 рр.) [18], відомого російського й американського соціолога П.Сорокіна (1889 – 1968 рр.) [19] та ін., які у своїх дослідженнях дуже різняться між собою, і все ж таки у них є спільним те, що вони розглядають історію як соціально-культурне, а не лише соціальне явище, й визнають, що у взаємозв'язку *тріади* (економічна структура, соціальна організація, культура) саме культура не є замикаючою, а такою, котра пронизує увесь історичний процес.

Важливою також є *полідисциплінарність* – намагання бачити історію не обмеженою лише досягненнями суміжних наук, але й збагаченою теоретичними методами інших суспільних дисциплін. У контексті їх тверджень спостерігається тенденція до розширення *меж цивілізаційного підходу до загальноісторичної методології*, а саме поняття про цивілізацію розглядається вже як **соціокультурна макро- або суперсистема ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ**, яка має внутрішній (самостійний) механізм функціонування.

Англійський теоретик світосистемного підходу І. Валлерстайн характеризує цивілізацію як *специфічну концентрацію світогляду, звичаїв, структур і культури, як матеріальної, так і духовної*, котра формує визначене історичне ціле і яка існує поряд з іншими різновидами цього феномена, хоча і не завжди одночасно [20].

Кожна цивілізація *будується за певним філософським принципом чи кінцево визначеною цінністю*, які реалізує протягом свого життєвого шляху у всіх своїх компонентах. Кожна з культурних суперсистем зберігає свою *самобутність* у супереч змін у складових її компонентах.

Звідси, доцільно виокремити декілька підходів до визначення змісту поняття «цивілізація»:

- існування і розвиток світової суспільної системи;
- тривалість і послідовність різновидів, обсягів людської діяльності;
- певні темпи і ритми перебігу соціально-економічного розвитку;
- культурно-історичний етап розвитку суспільства;
- стан суспільства, що характеризується пріоритетом людини – **ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМОМ** стосовно існуючих соціальних інституцій.

Загалом, сьогодні у науковій літературі це поняття трактується ще як [21, с. 25]:

- як синонім «культура» у широкому сенсі;
- тип суспільства (в старогрецькому сенсі), що відрізняється від світу дикості й варварства, який оточує Стародавню Грецію, що мала писемність та розвинену систему соціальних та державно-правових відносин;
- тип суспільства з характерною для цього матеріальною і духовною культурою.

Сучасне розуміння історичного розвитку людства передбачало поєднання декількох парадигм, які доповнювали одна одну, що, з точки зору українського вченого Ю.Павленка [22] включали *стадійність, полілінійність та цивілізаційну унікальність розвитку людства* і визначали структуру та динаміку цивілізацій. Якщо *полілінійність* передбачає *багатоваріантність* шляхів розвитку людства, то *стадійність* визначає, що *процеси розвитку проходять послідовними, якісно відмінними етапами – стадіями*.

Кожне трактування має право на існування в певний соціальний період. Але в останні роки поняття «цивілізація» набуло двох основних значень:

а) як окреме (унікальне) суспільство, що здійснило певний історичний розвиток, зі своєю мовою та культурою;

б) як світовий цивілізаційний процес, що являє собою певну ієрархічну структуру:

–*загальнолюдська цивілізація* – глобальні континентальні та релігійні цивілізації (європейська, християнська, мусульманська, китайська і т. д.);

–*локальні цивілізації*, що володіють державністю або ж вона відсутня, хоча мають спільну мову, культуру, ареал проживання (масаї, ескімоси, башкири, калмики, шріланкійці, фіджійці, баски, каталонці, ірландці, андорці, монегаски і т. д.).

–*регіональні цивілізації* в рамках держав (російська, германська, українська, французька і т. д., які об'єднані мовою, територією, способом життя, духовною культурою і т. п.);

У цьому контексті слід зазначити, що за всю історію людства (близько 40 тисяч років) виникли, як стверджують дослідники, десятки тисяч соціокультурних утворень, але тільки деякі з них зуміли виробити самостійні форми високої культури, тобто цивілізації. Звідси, однією з теоретичних проблем є розбіжність вчених щодо кількості цивілізацій. Дослідники Б.Кузик, Ю.Яковець пропонують авторський підхід до типології цивілізацій, представивши його у *таблиці 1* [24, с. 18].

Таблиця 1.

Розгортання цивілізації в часі (за Б. Н. Кузиком, Ю. Б. Яковцем)

Глобальна цивілізація	Світові цивілізації	Покоління локальних цивілізацій	Локальні цивілізації
<i>Перший історичний суперцикл</i> (8-е тис. до н. е. – 1-е тис. н. е.)	Неолітична (8–4 тис. до н. е. Ранньокласова (кінець 4-го –початок 1-го тис. до н. е.)	1-е покоління (кінець 4-го – початок 1-го тис. до н. е.)	Давньоєгипетська, шумерська, асирійська, вавилонська, еллінська, мінойська, індійська, китайська
	Антична (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.)	2-е покоління (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.)	Греко-римська, перська, фінікійська, індійська, китайська, японська, давньоамериканська
<i>Другий історичний суперцикл</i> (VI–XX ст.)	Середньовічна (VI–XIV ст.)	3-е покоління (VI–XIV ст.)	Візантійська, східноєвропейська, східнослов'янська, китайська, індійська, японська
	Ранньоіндустріальна (XV – середина XVIII	4-е покоління (XV–XX ст.)	Західна, євразійська, буддійська, мусульманська, китайська, індійська,

	ст.). Індустріальна (середина XVIII–XX ст.)		японська
Третій історичний суперцикл XXI–XXIII ст. (прогноз)	Постіндустріальна (XXI – початок XXIII ст. – прогноз)	5-е покоління (XXI – початок XXIII ст. – прогноз)	Західноєвропейська, східноєвропейська, північноамериканська, латиноамериканська, океанічна, російська, китайська, індійська, японська, мусульманська, буддійська, африканська

Дослідник М.Данілевський виділяв 12 цивілізацій; О.Шпенглер – 8 (*єгипетську, індуїстську, вавилонську, китайську, греко-римську, майя, візантійсько-арабську, західноєвропейську*) сформованих і 1, що формується, розвінчуючи при цьому європоцентризм та відмовляючись від «...концепції єдиного «всесвітнього» історичного процесу, єдиної лінії еволюції людства»...[25, с. 43]. А.Тойнбі у «Дослідженні історії» ідентифікував 37 цивілізацій, у т.ч. 28 процвітаючих, 5 нерозвиннутих і 4 застиглих, виокремивши 3 їх покоління та виділивши 5 «живих» цивілізацій початку XX ст.: *західну, православно-християнську, ісламську, індуїстську, далекосхідну* [26, с. 24–34]. У таблиці 2. вказані цивілізації, щодо існування яких існує певна згода між вченими [27, с. 79].

Таблиця 2.

Цивілізації, щодо існування яких існує «великий ступінь згоди»

Зниклі цивілізації	Існуючі цивілізації
Месопотамська	Китайська
Єгипетська	Японська
Критська	Індуїстська
Класична (греко-римська)	Ісламська
Візантійська	Західна
Месоамериканська	
Андська	

До цих уже п'яти сучасних цивілізацій С. Хантінгтон додає ще три потенційні цивілізації – *православну, латиноамериканську й африканську* [28, с. 30–49]. Отже, з урахуванням вище викладеного можна стверджувати про існування *восьми сучасних цивілізацій*, з характеристикою яких можна ознайомитися хоча б із вказаної автором у даній публікації джерельної бази та врахуванням історичного часу їх зародження (*китайська; японська; індуїстська; західна; православна; латиноамериканська; африканська, що формується*).

Місія цивілізації – встановлення «Імперії розуму», покінчити з війнами, загарбаннями та злиднями. Тому, у другій половині XX ст. продовжується розробка цивілізаційного підходу до розвитку людства, відбувається постановка основних проблем у дослідженні цивілізацій, навіть були створені спеціальні міжнародні та національні інститути. Значний внесок у цей процес здійснили такі вчені – А.Дж.Тойнбі, П.Сорокін, Ф.Фукуяма, С.Хантінгтон, Ю.Яковець та ін., у т.ч. й вищевказані українські дослідники.

Координаційним центром цивілізаційної науки на сучасному етапі стало *Міжнародне співтовариство порівняльного дослідження цивілізацій*. Його перша конференція була проведена у 1961 р. під керівництвом А.Тойнбі (1889 – 1975 рр.), П.Сорокіна.

3 2011 року забезпечує цю координацію «*Міжнародне товариство порівняльного вивчення цивілізацій*» (International Society for the Comparative Study of Civilizations), яке проводить щорічні конференції та здійснює випуск журналу «Comparative Civilizations Review».

Важливо при означеній темі дослідження змістити акцент на реалізації *принципу поліциклічності*, що знаходить своє відображення у виокремленні ще:

– локальних цивілізацій, які визначають культурно-історичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості держави, або групи держав [29 с. 145], є частиною світового цивілізаційного простору, яка включає групу народів (етносів, держав), що відрізняються *спільністю духовних* (культурних, етичних, релігійних) цінностей, *історичних доль, економічних і геополітичних інтересів* [30, с. 17];

– регіональної цивілізації, як самодостатньої та автономної системи, яка визначена у просторі й часі і виступає оптимальною одиницею осмислення історичного процесу відповідно до принципів стадійності, поліциклічності та полілінійності розвитку людства.

Звідси, важливими стають *міжцивілізаційні відносини*, можливість і необхідність запобігання зіткненню цивілізацій і переходу до їхнього партнерства. Вони сають осьовою проблемою ХХІ ст., головним вузлом протиріч, від розв'язання якого залежить відповідь на глобальне гамлетівське питання – «*бути чи не бути людству на планеті Земля*».

Реалізуючи мету дослідження, автор статті особливий акцент робить на аналізі становлення і розвитку *православно-християнської цивілізації*, куди відносить й Україну [31, с. 36 – 45].

Зазначимо, що саме А.Тойнбі вважав, що історичні передумови виникнення православної цивілізації аналогічні тим, «що виявляються у самій основі західної історії. Еллінське суспільство стало «батьком» двох «синів» У результаті схизми (др.-грец. *σχίσμα* – розщеплення, розкол), що продовжувалася протягом трьох століть, «з однієї лялечки – католицької церкви – утворилося два самостійних організми: римо-католицька і православна церкви» [32, с.36] Розрив між католицькою і православною церквами у 1054 році завершив процес диференціації суспільних структур, у результаті чого спочатку у Візантії, а потім і в державах, що прийняли православ'я пізніше, стала формуватися самостійна цивілізація [33, с. 78].

Україну в контексті даного дослідження слід розглядати у *якості персоніфікації особливої цивілізаційної системи*, оскільки саме на межі ХХ і ХХІ століть на передній план висувається фундаментальність цивілізаційної ідентифікації та взаємодії цивілізацій. Професор, директор Гарвардської академії міжнародних та регіональних досліджень С.Хантінгтон заздалегідь відзначав, що у ХХІ ст. цивілізаційні фактори будуть відігравати найважливішу роль у формуванні світової політики, а, відтак, світова політика стає багатоцивілізаційною. Отже, на локальному рівні – це політика етнічності, на глобальному – це політика цивілізацій [34, с. 7 – 8].

У працях українських вчених відзначається, що *прискорена глобалізація* багатьох процесів у планетарному масштабі супроводжується одночасним посиленням рис своєрідності в розвитку регіональних людських спільнот. Адже під «цивілізацією» в *широкому розумінні* мається на увазі більш висока стадія розвитку суспільства, яка прийшла на зміну дикунству і варварству, у *вузькому розумінні* – маємо на увазі локальні, регіональні цивілізації.

На підставі використання якісного підходу і поділ цивілізацій, як уже зазначалося, на *непрогресивний, циклічний та прогресивний тип розвитку*, український дослідник Ю.Павленко виокремлює декілька **цивілізаційних ойкумен**, зокрема: *Макрохристиянський світ* у складі Західноєвропейсько-Північноамериканського, Латиноамериканського та Східноєвропейсько-Євразійського цивілізаційних блоків (до якого відносимо Україну), *Мусульманську*, переважно Західноазійсько-Північноафриканську ойкумену, *Південноазійську* – Індуїстсько-Південнобуддійську, *Східноазійську або Далекосхідну* – Конфуціансько-Північнобуддійську ойкумени [35, с. 38].

Фундаментальність цивілізаційної ідентифікації України пов'язана і базується на *всьому обсязі історичної пам'яті*. Ця проблема серед інших цивілізацій світу набула актуального значення завдяки двом аспектам: *внутрішньому* – Україна стала незалежною і почала проводити власну зовнішню політику і *зовнішньому* – змінам у ситуації на міжнародній арені на межі тисячоліть. Світ вступив в епоху, де культура та культурні фактори відіграють найважливішу роль у формуванні світової політики. Однак, невизначеність цивілізаційної ідентифікації України пояснюється цілою низкою чинників. До найголовніших з них дослідники О.Коппель, О.Пархомчук відносять наявність довгих періодів в історії України, коли вона не мала власної державності, належність окремих частин її території до різних геополітичних, гео економічних та геокультурних просторів, зокрема середземноморського, західноєвропейського та євразійського. При цьому, академік Ю.Пахомов зазначав, що «Україна, бажаючи стати країною західною, забула на час реформ про власну, ще далеко не західну цивілізаційну ідентичність» [36, с. 24].

Шукаючи відповідь відносно *походження та джерел української ідентичності* відзначимо, що вони здійснювались в українській історичній, філософській та міжнародно-політичній науці, починаючи з кінця XIX століття. У працях М.Грушевського, М.Драгоманова, Д.Донцова, Ю.Липи, М.Міхновського, С.Рудницького знаходимо *переконливе ними обґрунтування необхідності орієнтації України на Схід, на Захід, на Північ і Південь*.

Дослідження підтверджують, що на українських теренах з первісних часів простежуються три провінції, які за своїми етногенетичними зв'язками були спрямовані у різні напрями. *Північно-західна* (Полісся та прилеглі регіони Волині й Поділля) розвивалися в тісних контактах з Південною Балтією; *Південно-Західна* Україна перебувала під балканським впливом, а степи *Південного Сходу та частково Півдня* України довго являли собою західну периферію великого азійського світу скотарів-номадів.

Трьом культурно-історичним регіонам первісної України відповідають **три головні геополітичні провінції** України-Руси, козацької та сучасної України. Ці три великі культурно-історичні провінції України перегукуються з окресленими українським письменником, поетом, культурологом, літературним критиком Є.Маланюком (1897 – 1968 рр.) **трьома складовими первнями української культури**: варязька мілітарність, антична Еллада та азійський степ [37]. У історіософській концепції буття України він відзначає, що саме Україна – це місце трагічної зустрічі Заходу та Сходу, яка довгий час лишалася суб'єктом, а не об'єктом історичного процесу. З одного боку, українець – «пісняр, мудрець і гречкосій», здатний швидше до ліричної рефлексії, пасивного споглядання навколишньої дійсності, а не до адекватної вольової реакції на зовнішню загрозу. Однак Є.Маланюк розвиває комплексну теорію, де центральне місце у ній повинна займати

пророча візія майбутнього провідника України, який має поєднати державний досвід Івана Мазепи, патріотизм та дипломатичний хист Пилипа Орлика, цільність світогляду Тараса Шевченка, у постаті якого поєднались поет та державотворець.

У межах вищезгаданих трьох культурно-історичних провінцій України виділяється етнографічна строкатість – *15 земель та численні українські етнографічні групи*: гуцули, лемки, бойки, поліщуки, слобожани тощо. Наявність окремих культурно-історичних регіонів на українських етнічних землях, як і діалектних груп, з яких складається український етнос, давно помітили етнографи та лінгвісти. За останні 12 тисяч років археологами простежено не менше *10 міграційних хвиль* із заходу на Полісся, Волинь, Поділля, Прикарпаття [38].

Відтак, *основні критерії геоцивілізаційного положення України детерміновані її розташуванням між кількома полюсами тяжіння*, які характеризуються різним ступенем політичної, економічної та військової могутності, території, мови, політичного режиму, релігії, способу життя та спілкування тощо. Українські дослідники О.Коппель, О.Пархомчук не поділяють точку зору С.Хантінгтона, який відносить Україну до розряду так званих *«розірваних» країн*, зваживши перш за усе, що саме територією України проходить лінія розлому цивілізацій, спричиненого перш за усе Берестейською унією 1596 року.

Таким чином, Україна опинилася «розірваною» між двома цивілізаціями: слов'яно-православною і західною. Адже, понад 400 років Правобережна Україна існувала у складі європейських держав і всотувала державно-управлінські традиції, засновані на цінностях католицизму й протестантизму. Стільки ж часу жителі Лівобережної України випробовували на собі суміш колективістського етатизму з азійським деспотизмом московських самодержців [39].

Сучасна Україна є результатом складної *взаємодії різнорідних цивілізаційних пластів*, де домінуючу роль в міжцивілізаційних взаємодіях відіграли як західна, так у значний історичний період російська локальна цивілізація, що являє собою конгломерат народів, які відносяться до різних типів розвитку (домінантою є російська православна цивілізація поряд з мусульманською та буддистською).

Однак, у стратегічному прогнозуванні місця України в цивілізаційному просторі ХХІ століття слід враховувати внутрішні та зовнішні чинники, стан цивілізацій з урахуванням впливу довготривалих чинників їх розвитку. Тому, *за своїми геополітичними складовими* (площею, населенням, природними ресурсами, мовою, релігією, культурою,) Україна є помітним державним утворенням у світовому і європейському розкладі сил. Вона є *європейською державою*, що зумовлене не тільки її географічним становищем, але й історичним минулим, належністю до культурних традицій західної цивілізації, демографічним складом населення, мовленнєвою культурою

Після здобуття Україною незалежності у 1991 році у працях низки саме українських філософів, істориків, політологів кінця ХХ – початку ХХІ століть спостерігаємо нове цивілізаційне бачення, що дозволяє визначити стратегію і тактику цивілізаційного розвитку України.

На першопочатковому етапі перед сучасними дослідниками звучало запитання: *«Яку цивілізацію могла б створити Україна?»*. Вагомими стали наступні. Перш за усе С. Дацюк стверджував, що: *«Україна могла б створити цивілізацію, засновану на культурному співробітництві різних культур. Іноді таку цивілізацію і культуру називають трансцивілізацією і транскультурою. Тобто Україна змогла б спробувати зробити те, чого поки що не може зробити ЄС – створити систему взаємних*

локалізацій європейських культур одна в одній...[40]. Звідси, Україна повинна була ставити більш **масштабну мету – цивілізаційний прорив задля усього людства.**

Домінантою є **православна віра**, яка виступає одухотвореною основою як історичних земель, так і нині в кордонах визнаної незалежної України. Це стратегічно відкриває у ХХІ столітті для усіх сфер життєдіяльності та структурних підрозділів, у т.ч. й освітньої галузі України, нову еру – *еру глобалізації і гуманізації та зростаючої потреби в одухотворенні нації*, де людина гуманна і духовно збагачена, громадянин-суверен повинна стати у центрі цивілізаційного розвитку, не лише як найвища цінність, але й надзвичайно відповідальна за свої помисли, слова, дії. Адже «Духовність, – як стверджува доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України С.Кримський, – це завжди цінніше домобудівництво особистості. Це отой безкінечний шлях до формування свого внутрішнього світу, що дозволяє людині не залежати повністю від контексту, зовнішнього життя, тобто залишатися собі тотожним» [41].

Розглядаючи у подальшому цивілізаційну ситуацію навколо України, можна стверджувати, що ключовим є визнання її *поліетнічності та полікультурності*. Поетеса Л. Костенко подає Україну як *транскультурний осередок цивілізацій*, головна роль якої полягає в тому, щоб стати «золотим містком» між Заходом і Сходом.

Найбільш потужна група дослідників-цивілізаційників, яка склалася в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України, ґрунтовно досліджує і викладає ці питання у колективному двотомнику «*Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*» (К., 2006), монографію М. Горелова, О. Моці, О. Рафальського «*Цивілізаційна історія України*» [42, с. 214 – 218]. Професор, член-кореспондент НАН України М.Михальченко (15.02.1942 – 28.02.2021рр.), обґрунтував регіональну цивілізацію в Україні у низці своїх монографій, зокрема: «*Українське суспільство: трансформація, модернізація України... або Лімітроф Європи?*» (К., 2001); «*Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи*» (К., 2004), «*Українська регіональна цивілізація: минуле, сучасне, майбутнє*» (К., 2013), а також у розділах кількох колективних монографій та підручників (наприклад, розділ II «*Українська регіональна цивілізація як результат історичного розвитку*», розділ V підручника «*Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія*» (К., 2006, у співавторстві з В.Андрущенком та Л.Губерським) [43, с. 601– 647].

Авторську точку зору з проблематики становлення і розвитку української регіональної цивілізації, новітньої цивілізаційної парадигми розвитку України, політичних ризиків і можливостей розв'язання цивілізаційних конфліктів, антиукраїнської спрямованості російських цивілізаційних міфів про загальну історичну пам'ять й спільну цивілізацію у контексті порівняльного аналізу цивілізаційних ситуацій в Україні і Росії в умовах сьогодення, стан і перспективи євроатлантичної інтеграції України викладено у колективній монографії «*Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методогічний аналіз*» (К., ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2019)

Оскільки Україна не знаходиться в епіцентрі жодної з цивілізацій, то вона відповідно не може належати до жодної з них, однак її можна називати моделлю співіснування різних етнічних груп і цивілізацій, а у контексті *глобального розподілу сил* Українська держава має унікальну позицію для забезпечення ефективної рівноваги сил в Євразії, як українська регіональна цивілізація. При цьому,

застосування цивілізаційної парадигми дає Україні *методологічну основу* для пошуку рівноваг інтересів та ведення міжцивілізаційного діалогу у контексті ноосферної концепції єдиної системно-цивілізаційної безпеки (*по вертикалі* – військової, економічної, інформаційної тощо; *по горизонталі* – інтегруючої безпеки усіх цивілізацій) в глобальному світі на міждержавному рівні та новоформує міжнародних відносин.

Україна, як одна з найбільших країн Європи, збагачена досвідом співіснування різних народів та конфесій, має зайняти в цьому процесі гідне місце. Доцільно згадати слова голландського філософа Б.Спінози (праця «З точки зору вічності»), що *цивілізація означає жити так, ніби ми діємо перед Богом і вічністю* – «*sub specie aeternitatis*»

Отже, на сьогодні перед людством постає дилема, яка набуває характеру глобальної тенденції – висунення на перший план альтернативи партнерства, а не зіткнення цивілізацій, що може стати або кроком до об'єднання різноманітних культур, релігій і народів, або кроком у напрямі протистояння, взаємознищення. Це доленосний вибір, від якого залежить результат міжцивілізаційних взаємодій – творчий або руйнівний, утвердженні цивілізаційної дискретності світу, де достойне місце знаходить *український цивілізаційний простір*. Україна, збагачена досвідом співіснування різних народів та конфесій, поетапно займає у цьому процесі гідне місце [44].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Цивілізаційний підхід до світоустрою засвідчує про те, що на сьогодні склалася певна макросистема цивілізацій (глобальна суперцивілізація), які мають наддержавний, надрелігійний, надетнічний характер. Ця система носить динамічний характер, тобто постійно змінюються її структуровизначальні параметри, а саме: кількість глобальних, локальних, регіональних цивілізацій через процеси біфуркації, відпочкування їх наступних поколінь; зміщення центру лідерства, перегрупування цивілізаційних центрів сили і впливу.

Цивілізаційний підхід (аналіз) не заміщує інших, він є рівним серед рівних і відіграє свою специфічну пізнавальну функцію, особливо у глобальному масштабі. А цивілізаційне бачення світу дозволяє фактори економіки, політики, етносу, культури, території та інші розглядати як рівні фактори розвитку на шляху прогресу або регресу. Однак новий ізоляціонізм, коли на зміну цінностям глобалізації приходять протекціонізм, торговельні й гібридні війни, пандемія (зокрема COVID-19) і т.п., – це вияв не тільки боротьби еліт, а й цивілізаційних протистоянь і конфліктів.

Планетарні виклики глобалізації, які вимагають від цивілізацій відповіді, наявні у всіх сферах міжнародного життя, зокрема у економіці, політичній, екологічній, інформаційно-технологічній сферах, культурному та духовному житті, соціальному розвитку.

Україна змінює своє цивілізаційне обличчя, вона вийшла з-під впливу євразійської Росії і творить своє європейське і євроатлантичне цивілізаційне майбутнє. Особливо відчутний вплив глобалізації та євроінтеграції на державотворчі процеси в Україні, де існує поляризація ідеологем і відповідних цінностей у суспільстві [45], актуалізували *проблеми збереження духовно-релігійної,*

культурної та громадянської самоідентифікації українського народу, яка є неможливою без універсальної ціннісної системи, що спирається на вищі духовні та моральні засади. Крім того, *духовні цінності, функціонуючи як специфічні сенсоутворюючі джерела існування людини, стали серцевиною механізму самоорганізації безпеки суспільства і набувають значення важливого чинника соціально-політичної стабільності Української держави, її міжнародного визнання та стають провідними критеріями сталого просування в геополітичному просторі.* При цьому, *духовність, як ціннісне домобудівництво, як заклик згори зробити те, що не робиться природним чином, потребує індивідуальної розшифровки особистості, де вона є способом її життя, повнотою буття людини, яка орієнтована й націлена духом.* «Україні необхідна духовність, – стверджував професор С. Кримський, – та духовність, яка викристалізувалася в греко-слов'янській православній цивілізації Київської держави. Та духовність..., яка зробила українську націю суб'єктом світової історії» [46]. Саме духовність, як сутнісна інтегральна якість особистісного буття, здатна на сучасному етапі розвитку нашого суспільства зберегти індивіду його цілісність та ідентичність.

У той же час, цивілізаційний розвиток України гальмують зовнішній і внутрішній цивілізаційні конфлікти. Внутрішній цивілізаційний конфлікт, який має окрас ціннісного, переростає у громадянські конфлікти, політичну боротьбу і т. д. Загострює громадянські конфлікти й ставить під загрозу цивілізаційну переорієнтацію країни, політичну стабільність у державі корупція. Дистабілізує ситуацію у зовнішньополітичному розвитку України російсько-українська війна, що вимагає у певній мірі мілітаризації країни й має політичні, економічні, соціальні наслідки (зростання ВПК, стагнація соціально-орієнтованої економіки, гальмування розвитку науки в мирних цілях, зубожіння народу). У той же час конфлікт з Росією розглядається з цивілізаційного боку як розлучення її з євразійською цивілізацією, де Україна тримає удар, що у значній мірі гальмує її розвиток на етапі євроатлантичної інтеграції, утвердженні регіональної української цивілізації.

Аналіз наявних наукових надбань свідчить про те, що зазначена проблема вивчена автором у достатній мірі; напрацьовані матеріали мають переважно прикладний характер, стосуються історико-філософських, соціально-правових основ цивілізаційної парадигми розвитку людства, однак є спробою на основі філософії, цивіліографії третьому тисячоліття визначити основні підходи, які дозволяють Україні самоідентифікуватися і утверджуватися як локальний, регіональний цивілізації Макрохристиянського світу. Отже, усвідомлення Україною свого цивілізаційного статусу має сприяти як виробленню нею оптимальної моделі історико-правового, соціально-економічного розвитку, так і правильної орієнтації у системі міжнародних відносин.

Джерела:

1. Кошпель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи. Світова політика. – К.: ФАДА, ЛТД, 2001. – С. 139.
2. Емельянов Ю. Рождение и гибель цивилизаций. – М.: Вече, 2000. – С. 15.
3. Кузьменко В. Мегатренди людського розвитку в розбудові нового світового порядку цивілізацій та місце в ньому України і Росії // Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – №18.

4. Цивілізація: історія, поняття. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: Цивілізація. <http://referaty.com.ua/ukr/details/19677/>
5. Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 156.
6. Моисеева Л.А. История цивилизаций. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С. 21–25.
7. Массон В.М. Первые цивилизации. – Л.: Наука, 1989. – С. 6–7.
8. Ерасов Б.С. Цивилизация: слово – термин – смысл // Цивилизаций и культуры. Вып. 2: Россия и Восток: цивилизационные отношения. – М., 1995. – С. 3–7.
9. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 1997. – С. 208.
10. Февр Л. Цивилизация: Эволюция слова и группы идей // Февр Л. Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – С. 239–281.
11. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 1997. – С. 208.
12. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. ГЛАВА II. – [Электронный ресурс].– Режим доступа: [Библиотека «Вехи»].
13. Цивилизации/ Под ред. М.А.Барг, 2 вып. – М., 1989. – С. 134.
14. Шпенглер О. Закат Европы. – М.: Мысль, 1993. – С. 43.
15. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Т. 2. – К.: «Основи», 1995. – С. 556–557.
16. Александра М., Крижанівська В. Західноєвропейські історики про хід історичного розвитку: А.Тойнбі // Історія в школі. – 1996. – № 2. – С. 10.
17. Вебер М. Избранное. Образ общества. – М.: Прогресс, 1994.
18. Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV – XVIII вв. – М.: Прогресс, 1992. – Т. 3.
19. Сорокин П.А. Современные социологические теории / Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. – М.: Аспект-пресс, 1998.
20. Валлерстайн И. Миросистемный анализ //Время мира. Альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций / Под ред. Н.Розова. Новосибирск, 1998. – Выпуск 1. – С. 105–123.
21. Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с. . – [Електронний ресурс].– Режим доступу: Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України – Інститут ... ipend.gov.ua › uploads › 2020/09 › Myckhalchenko
22. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотип. / Відп. ред та автор вст. слова С.Кримський – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
23. Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України – Інститут ... ipend.gov.ua › uploads › 2020/09 › Myckhalchenko
24. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее.–М.: Институт экономических стратегий, 2008.– Т. III: Северное Причерноморье – пространство взаимодействия цивилизаций.– С. 18.
25. Шпенглер О. Закат Европы. – М.: Мысль, 1993. – С. 43.
26. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Т. 1. – К.: «Основи», 1995. – С. 24–34.
27. Мироненко Н.С. Страноведение: теория и методы: Уч. пособие для вузов. –

М.: Аспект Пресс, 2001. - С. 86.

28. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? //Полис. – 1994. – № 3. – С. 30–49.

29. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи. Світова політика. – К.:ФАДА, ЛТД, 2001. – С. 145.

30. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М.:Экономика, 2001 – С. 17.; С.18; С.16.

31. Артёмова М.Г. Історико-філософські, національно-культурні та духовні цінності у розвитку української цивілізації / Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Традиції та сучасність українського цивілізаційного простору: проблеми духовної, національної єдності», приуроченої духовно-історичній добі Християнства (I–XXI ст.) на землях Скіфії – Русі – України» (м. Ужгород, 6 – 7 листопада 2014 року).– Ужгород: Вид.відділ КаУ, 2014. – С. 36 – 45..

32. Тойнби А. Постигение истории. – М, 1996. –С. 36

33. Артёмова М.Г. Українське державотворення у контексті основних різновидів означених закономірностей світового історичного процесу, цивілізаційного виміру. Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина. – Ужгород, 2020. С.65 – 84.

34. Хантінгтон С.. Новий світовий порядок у ХХІ столітті: глобальні тенденції та їх значення для України // Національна безпека і оборона. – 2000. – №7. – С. 7–8.

35. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – С.335.

36. Пахомов Ю. Україна як суб'єкт та об'єкт міжцивілізаційних взаємодій // Міжнародна науково-практична конференція «Геополітичне майбутнє України». – Київ: Задруга, 1998. – С.24.; Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благотворительный Фонд содействия гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – С. 139; Белорус О.Г., Пахомов Ю.М. и др. Глобальное конкурентное пространство – К.: КНЕУ, 2008. – 720 с.

37. Маланюк Євген Філімонович. Вікіпедія. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: uk.wikipedia.org ; Крупач М. Маланюк Євген Філімонович // Довідник з історії України. – 2-е видання. – К., 2001.

38. Залізник Л. ВІД СКЛАВІНІВ ДО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: 10. СХІДНА ЄВРОПА В СИСТЕМІ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ <http://ukrlife.org/main/prosvita/zalozn10.htm>

39. Афонін Е., Радченко О. Чи хочуть українці демократії? // Дзеркало тижня. – 2009. – № 19 (747), 30 травня – 5 червня.

40. Дацюк С. Принципи інтелектуальної політик// День. – 2006. – №78, четвер, 18 травня (скорочено); Сергій Дацюк Чи стане Україна цивілізацією, або Кінець національної ідеї. Постановка проблеми. Що це за криза, в якій опинилися країна? . – [Електронний ресурс].– Режим доступу: www.ji.lviv.ua Сохраненная копия

41. Кримський С. Б. Принципи духовності ХХІ століття. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: /ДЕНЬ/ www.day.kiev.ua Сохраненная копия

42. Горєлов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 214 –218.
43. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія. Київ: Генеза, 2006. – С. 601– 647.
44. Гецько Ю. Роль та місце України в сучасному цивілізаційному просторі. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: РОЛЬ ТА МІСЦЕ УКРАЇНИ... www.nbuv.gov.ua Сохраненная копия
45. Чупрій Л. В. Релігійна безпека України: стан і проблеми. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: sd.net.ua Сохраненная копия
46. Кримський С. Принципи духовності ХХІ століття. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: Сергій КРИМСЬКИЙ: «Принципи духовності ХХІ століття ... <https://risu.org.ua> »